

УДК 811.161.2 (07)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/27.204606>**Людмила ШЕРЕМЕТА,**
*orcid.org/0000-0001-6567-0484*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мовиТернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського
(Тернопіль, Україна) *sheremeta@tdmu.edu.ua***НАУКОВИЙ ВНЕСОК О. М. БІЛЯЄВА
В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЛІНГВОДИДАКТИКИ**

У статті здійснено історико-методичне дослідження наукової спадщини відомого педагога в галузі лінгводидактики О. М. Біляєва. Установлено, що до провідних напрямів педагогічної діяльності вченого належать загальні питання методики навчання української мови. На основі аналізу наукових праць О. М. Біляєва, детального дослідження наукових матеріалів та матеріалів методичної літератури проаналізовано становлення, розвиток і сутність педагогічних ідей ученого. Встановлено, що їх формування залежало від багатьох чинників, провідне місце серед яких займають: особливості розвитку лінгводидактики в період наукової діяльності методиста; вигоди удосконалення методики навчання мови; запити суспільства; збагачення програм із рідної мови.

Окреслено науково-методичну діяльність О. М. Біляєва в теорії та практиці навчання мови у школі: участь у розробках лінгводидактичних концепцій шкільної мовної освіти, державних мовних проєктів, стандартів, програм. Учений визначив зміст шкільного курсу української мови, охарактеризував його побудову, подав методичні рекомендації, які пропонуються вчителям-словесникам з метою удосконалення навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі.

Особливе місце в науковій спадщині О. М. Біляєва відведено питанням сучасного уроку української мови як основної форми організації навчання, методів і засобів навчання мови у школі, блочному структуруванню мовного матеріалу у процесі засвоєння знань, формування умінь і навичок. Доведено, що вчений розробив лінгводидактичні основи сучасного уроку української мови у школі; запропонував основні типи уроків (навчання (замість пасивної «подачі») новому матеріалу, закріплення знань і навичок, узагальнення й систематизація вивченого матеріалу, повторення певної теми (розділу), перевірки та контролю якості, аналіз контрольних робіт); описав їх структуру – зовнішню і внутрішню організацію, технологію уроків української мови.

Зроблено аналіз методики навчання різним аспектам мови, запропонованої О. М. Біляєвим, підтверджена дієвість її застосування на сучасному етапі вивчення мови у школі. Визначено поняття «розвитку зв'язного мовлення», перераховано основні його напрямки; визначено поняття усного та писемного мовлення, названі їх особливості та шляхи використання.

Ключові слова: лінгводидактична спадщина, теорія і практика навчання мови, форми організації навчання, методи й засоби навчання, науково-методична діяльність, розвиток зв'язного мовлення.

Liudmyla SHEREMETA,*orcid.org/0000-0001-6567-0484*

Candidate of Pedagogical Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Language

Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University

(Ternopi, Ukraine) *sheremeta@tdmu.edu.ua***SCIENTIFIC CONTRIBUTION BY O. M. BILIAIEV
IN THE CONTEXT OF MODERN LINGUISTICS**

O. M. Biliaiev did a historical and methodological study of the scientific legacy of a well-known teacher in the field of linguistics. It is established that the leading issues of pedagogical activity of the scientist include general questions of the methodology of teaching Ukrainian. On the basis of the analysis of scientific works of O. M. Biliaiev, a detailed study of scientific materials and methodological literature, the formation, development and essence of pedagogical ideas of a scientist are analyzed. It is established that their formation depended on many factors, the leading among which are: features of the development of linguistics during the scientific activity of the Methodist; requirements for improving the language teaching methodology; society's requests; native language enrichment programs.

Scientific and methodological activity of O. M. Biliaiev in the theory and practice of language teaching at school is outlined: participation in the development of linguistic-educational concepts of school language education, state language projects, standards, programs. The scientist defined the content of the Ukrainian language school course, characterized its construction, provided methodological recommendations, which are offered to teachers and vocabulary teachers in order to improve the educational process in the secondary school.

A special place in the scientific heritage of O. M. Biliaiev is given to the issues of the modern lesson of the Ukrainian language as the main form of the organization of teaching, methods and means of teaching the language at school, the block structuring of language material in the process of learning, formation of skills. It is proved that the scientist developed the linguistic and didactic foundations of the modern lesson of the Ukrainian language at school, offered the basic types of lessons: teaching (instead of passive 'submission') of new material, consolidation of knowledge and skills, generalization and systematization of the studied material, repetition of a certain topic (section) quality accounting, analysis of control works, described their structure - external and internal organization, technology of Ukrainian language lessons.

An analysis of the methodology of teaching different aspects of the language proposed by A.M Biliaiev is made, the effectiveness of its use at the present stage of language learning at school is confirmed. The concept of «development of connected speech» is defined, its main directions are listed; separate concepts of oral and written language, their specific features and ways of use.

Key words: *linguo-didactic heritage, theory and practice of language learning, forms of learning organization, teaching methods and means, scientific and methodological activity, development of connected speech.*

Постановка проблеми. Розвиток педагогічної науки в Україні, зокрема лінгводидактики, на сучасному етапі характеризується пошуком нових і збагаченням актуальних напрямів наукового дослідження. Розв'язання проблем безперервної освіти, перехід до нового, якісного, рівня демократизації та гуманізації середньої школи, спрямування українського суспільства та його освітньо-виховних структур на кардинальне вдосконалення змісту освіти, розробку оптимальних педагогічних технологій та ефективних експериментальних моделей неможливе без визначення внеску окремих видатних особистостей у цей процес. Нова освітня політика передбачає широке використання інноваційних технологій, напрямів і прогресивних підходів до навчання української мови в загальноосвітній школі, вимагає глибокого осмислення ролі наукової спадщини історичних особистостей у формуванні педагогічних концепцій, застосуванні навчально-виховних методів у шкільній освіті. Детальне вивчення наукових поглядів цих постатей, глибоке осмислення історичних процесів, які позначилися на їх науково-педагогічній діяльності, позитивно впливає на вдосконалення лінгводидактики як науки, а також на активне використання здобутих методичних надбань у практиці вивчення мови сучасної загальноосвітньої школи.

Упродовж останніх років щораз частіше в науці актуалізується увага на унікальній лінгводидактичній спадщині відомих учених, національно-виховній скарбниці передового досвіду минулого, який є невичерпним джерелом розвитку педагогічної думки, формування нових методичних поглядів, науково-теоретичних розробок й активнотехнологічних систем. Дослідження творчості й поглядів О. М. Біляєва – досвідченого та компетентного освітянина – є важливим складником загального розвитку методичної думки.

О. М. Біляєв, ґрунтовно обізнаний із методичними поглядами українських та зарубіжних лінгводидактів, творчо використовував їх у своїй науковій діяльності, активно вносив свої ідеї й системно впроваджував їх у практику під час читання лекцій з методики викладання української мови у вищих

зкладах освіти України. Дослідження творчої спадщини О. М. Біляєва як одного з визначних фундаторів вітчизняної методики мови сприяє глибшому осмисленню історії розвитку методичної думки в Україні, яка стосується різних лінгводидактичних аспектів: типів уроків з української мови, їхньої структури, методів і прийомів навчання мови, позакласної роботи тощо.

О. М. Біляєв (1925–2006 роки) брав активну участь у становленні й розвитку методики навчання мови у школі. Діяльність ученого-педагога і методиста дуже багатогранна. Ось далеко не повний список його наукових іпостасей: учитель української мови, доцент, декан історичного факультету Сталінградського інституту (нині Донецький університет – Л. Ш.), професор, старший науковий співробітник, завідувач відділу української мови, заступник директора відділу методики мови Науково-дослідного інституту педагогіки України, старший науковий співробітник сектору методики української та російської мов, завідувач лабораторії навчання української та російської мов, голова вченої спеціалізованої ради із захисту дисертацій, член декількох спеціалізованих рад із захисту дисертацій, а з 1994 року – головний науковий співробітник, член-кореспондент Академії педагогічних наук України.

У творчому доробку О. М. Біляєва понад 200 наукових праць, а саме: монографій, підручників, посібників, статей, доповідей, які мають значну теоретичну і практичну цінність, викликають жвавий інтерес учителів-словесників, викладачів, студентів-філологів та наукових працівників до проблем методики навчання мови.

Аналіз досліджень. Характеристику наукового доробку вченого частково висвітлено в науково-методичних студіях З. П. Бакум, М. І. Пентиліук, Е. Я. Паліхаги, С. Т. Яворської, І. М. Хом'яка, Н. Б. Голуб, Л. П. Кожуховської, Л. І. Кучеренко, Л. І. Мамчур, Г. Т. Шелехової та інших, які стосуються лише окремих аспектів простудійованої ним проблематики, зокрема питань сучасного уроку рідної мови, методів навчання, мовленнєвої культури вчителя-словесника, методики викладання української мови як науки тощо.

Мета статті – описати внесок О. М. Біляєва у становлення й розвиток методики викладання української мови та актуалізації ідей, положень, рекомендацій ученого в контексті сучасної педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Опрацювання науково-методичної літератури дало можливість окреслити основні віхи розвитку методики мови й визначити, що наукові основи сучасної лінгводидактики сягають своїм корінням у глибоке минуле. Проте найбільш повно цей процес розгорнувся у ХХ столітті: з'являються теоретичні праці з методики мови, активно впроваджуються нові й ефективні форми й методи роботи, які сприяють розв'язанню важливих проблем навчання мови. Методика навчання української мови постійно розвивається, з одного боку, вона вбирала в себе всі прогресивні ідеї, а з іншого – постійно зверталась до методичної спадщини видатних учених з метою використання їх здобутків у сучасній школі. Формування наукового світогляду О. М. Біляєва відбувалося під впливом вимог і потреб методичної науки, державної мовної політики, а також запитів суспільства в цілому.

Пройшовши шлях від учителя української мови й літератури до видатного вченого, члена-кореспондента Академії педагогічних наук України, він удосконалив систему навчання мови в загальноосвітній школі. Названа система полягає в органічному поєднанні різних аспектів мови – фонетики, лексики, граматики і стилістики; у застосуванні ефективних форм навчання (урок, позакласна робота); у спільній діяльності вчителя й учня (розповідь учителя, бесіда, спостереження за мовою, робота з підручником, вправи тощо).

На основі широкого використання архівних матеріалів та наукових праць Олександра Михайловича встановлено, що до провідних напрямків педагогічної діяльності вченого належать такі:

- питання методики мови (концепція навчання, українська мова у шкільних програмах та підручниках; особливості навчання української мови у школах із російською мовою навчання; психологічні передумови навчання мови; методи, прийоми й засоби навчання; сучасний урок мови; структурування мовного матеріалу блоками);

- питання методики навчання фонетики, граматики (мета, зміст, обсяг, взаємозв'язок у вивченні мовних розділів із правописом, розвитком зв'язного мовлення);

- питання навчання орфографії та пунктуації (передумови засвоєння орфографії);

- розвитку зв'язного мовлення учнів, культури мовлення вчителя-словесника;

- а також вивчення й використання передового педагогічного досвіду.

Глибоко переосмисливши досвід розвитку вітчизняної та зарубіжної методичної думки,

О. М. Біляєв окреслює основні положення лінгводидактичної системи, на якій ґрунтується його методика навчання української мови.

Заслугою О. М. Біляєва є передусім удача спроба визначити основні типи уроків української мови, їх класифікацію та структуру. Підтримуючи погляди С. Х. Чавдарова, учений запропонував шість структурних типів:

- 1) уроки вивчення (замість пасивної «подачі») нового матеріалу;

- 2) уроки закріплення знань і навичок;

- 3) уроки перевірки й обліку якості знань;

- 4) уроки аналізу контрольних робіт;

- 5) уроки узагальнення вивченого;

- 6) уроки повторення певної теми (розділу).

Як нові типи, виокремлено уроки аналізу контрольних робіт та уроки узагальнення й систематизації вивченого. У наукових працях методиста простежуємо поділ уроків на дві групи: аспектні та уроки розвитку зв'язного мовлення. У перших методиках викладання української мови серед загальних вимог до уроку вживається назва «чіткий продуманий план», який визначає послідовність роботи. У своїх монографічних дослідженнях О. М. Біляєв презентує поняття «структура уроку». Принципово новим тут є вперше висвітлене в українській лінгводидактиці питання структури уроків розвитку зв'язного мовлення. Науковець уживає термін «сучасний урок української мови», який за своїми цілями, змістом, структурою й методикою проведення відповідає найновішим вимогам теорії та практики навчання мови у школі, а також є ефективним. Згодом учений продовжує думку про те, що стержнем сучасного уроку мови є робота над розвитком зв'язного мовлення. Вагомим став внесок Олександра Михайловича в методику структурування уроку української мови. Він на конкретних прикладах показав проведення різнотипних уроків, які є невичерпним джерелом навчання предмета для вчителів-словесників. Саме використання методичних положень і рекомендацій ученого щодо будови уроку мови в сучасній школі є одним зі шляхів піднесення його ефективності.

Як провідний лінгводидакт О. М. Біляєв працював над удосконаленням методів навчання української мови. У результаті наукових пошуків, спираючись на надбання дидактів і методистів, науковець визначив й обґрунтував доцільність системи традиційних методів навчання української мови у школі, яка набула поширення в педагогічній практиці вчителя-словесника. В ієрархії методів навчання О. М. Біляєв чільне місце відводить усному викладу матеріалу, завдяки якому є змога послідовно й систематично подавати матеріал, виділяти головне, акцентувати увагу учнів, економно використовувати час уроку. Крім цього, науковцеві належать цінні дослідження щодо методу

спостереження над мовними явищами. Варто зазначити, що почасти цей метод упроваджувався лінгводидактом у підручниках із рідної мови, де мовний матеріал викладався на основі вправ для спостережень і самостійних висновків учнів.

Опрацювання наукових джерел лінгвометодичної спадщини О. М. Біляєва дає можливість стверджувати, що досліджені й запропоновані відомі курси викладання української мови в середній школі є одним із найважливіших і найдосконаліших аспектів сучасної лінгводидактики, основою подальшого зростання і збагачення методичної науки. Ученим обґрунтовано такі науково-методичні аспекти навчання мови:

- місце, зміст і спрямованість кожного розділу в курсі мови того чи іншого класу (наприклад, відомостей із синтаксису та пунктуації у 5 класі);
- послідовність вивчення фонетики (починаючи зі звукового аспекту мови);
- знання й уміння з будови слова і словотвору для засвоєння орфографії;
- урахування лінгвістичної природи написань у роботі над виробленням навичок грамотного письма;
- застосування різних видів мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо).

Загалом розвитку мовлення у працях науковця приділено значну увагу, особливо роботі над переказами і творами. Заслуговує на увагу науковий доробок ученого, присвячений висвітленню питання мовленнєвої культури сучасного вчителя-словесника, якому лінгводидакт відводить основну роль у формуванні високої загальнолюдської і мовленнєвої культури, громадського шанобливого ставлення до української мови.

Установлено, що значний внесок в українську педагогіку О. М. Біляєв зробив, досліджуючи проблеми шкільного уроку мови, методики викладання фонетики, лексики, словотвору, граматики, стилістики, розвитку усного й писем-

ного мовлення, підвищення мовної культури вчителя-словесника, навчання української мови в умовах російсько-українського білінгвізму. Заслугою лінгводидакта є створення одноосібних та у співавторстві з науковцями лабораторії української мови УНДП України серії підручників із рідної мови для 5–9 класів шкіл з українською мовою навчання, для 5–11 класів шкіл із російською мовою навчання, а також методичних посібників до них. Огляд наукових досліджень О. М. Біляєва дає підстави стверджувати, що докінця ХХ століття було успішно вирішено низку винятково важливих проблем із розвитку української лінгводидактики. Нині методична наука, яка стосується навчання мови, зробила значний крок уперед. У цьому науковому поступі важливе місце посідає лінгводидактичний доробок Олександра Михайловича Біляєва. Основні положення дисертації дали змогу визначити внесок методиста в навчання української й російської мов у середній загальноосвітній школі, виокремити розроблені вченим педагогічні, лінгводидактичні, методичні ідеї, рекомендації та положення.

Висновки. Наукова діяльність О. М. Біляєва сприятиме покращенню навчання української мови мільйонів учнів, підвищенню якості роботи вчителів-словесників. Його поради й рекомендації широко використовуються нині здобувачами наукових звань, науковими працівниками в галузі лінгводидактики у процесі створення програм, підручників з української й російської мов, методичних посібників.

Незважаючи на детальний аналіз наукових праць О. М. Біляєва, які стосуються лінгводидактичних проблем, ми не претендуємо на кінцевий результат цього дослідження і вбачаємо подальший його розвиток у вивченні можливостей використання в сучасній парадигмі наукових знань так званих аспектичних уроків й уроків зв'язного мовлення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови. Київ : Радянська школа, 1981. 176 с.
2. Біляєв О. М. Лінгводидактика рідної мови : навчально-методичний посібник . Київ : Генеза, 2005. 180 с.
3. Біляєв О. М. Методика мови як наука. *Дивослово*. 2002. № 11. С. 20–24.
4. Савич Л. П. Лінгводидактична спадщина О. М. Біляєва (1925–2006 рр.) : автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02. Тернопіль, 2012. 19 с.
5. Савич Л. П. Лінгводидактична спадщина О. М. Біляєва (1925–2006 рр.) : Дисертація канд. пед. наук: 13.00.02. Тернопіль, 2012. 190 с.

REFERENCES

1. Biliaiev O. M. Suchasnyi urok ukrainskoi movy [Modern lesson of the Ukrainian language]. K. : Radianska shkola, 1981. 176 s [in Ukrainian].
2. Biliaiev O. M. Linhvodydaktyka ridnoi movy [Native language linguistics]. : Navchalno-metodychnyi posibnyk . K. : Geneza, 2005. 180 s [in Ukrainian].
3. Biliaiev O. M. Metodyka movy yak nauka [Methodology of language as a science]. *Dyvoslovo*. 2002. № 11. S. 20-24 [in Ukrainian].
4. Savych L. P. Linhvodydaktychna spadshchyna O. M. Biliaieva (1925p–2006 rr.) [Lingua-didactical inheritance of O. M. Biliaiev (1925-2006 yy.)] : avtoref. dys ... kand. ped. nauk: 13.00.02 .Ternopil, 2012. 19 s. [in Ukrainian].
5. Savych L. P. Linhvodydaktychna spadshchyna O. M. Biliaieva (1925-2006 rr.) [Lingua-didactical inheritance of O. M. Biliaiev (1925-2006 yy.)] : Dysertatsiia kand. ped. nauk: 13.00.02. Ternopil, 2012. 190 s [in Ukrainian].